

TİYÜL

106, 160, 162, 225, 415, 439-440, 496; A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London-New York 1953, s. 109, 124-125, 139-140; a.m.f., "Tiyül", *EI²* (Fr.), X, 550-551; Bâstânî-yi Pârizî, *Siyâset ve İktisâd-ı 'Asr-ı Şafevî*, Tahrân 1357/1978, s. 69-73, 183-187; K. M. Röhrborn, *Nizâm-ı Eyâlât der Devre-i Şafeviyye* (trc. Keykâvus Cihandârî), Tahrân 2537 şş. / 1978, s. 10, 43, 63, 69, 161-163, 177-181, 195-200; H. Busse, *Pejûheşi der Teşkilât-ı Divân-ı İslâmî* (trc. Gulâm Rızâ Verehrâm), Tahrân 1362/1983, s. 274; Fâtıma Alâka, *İştlâhât-ı Divânî-yi 'Âlem'ârâ-yi 'Abbâsî*, Tahrân 1385/2006, s. 51-52; V. Minorsky, "Tiyül", *IA*, XII/1, s. 391-393.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

TLEMSEN

(bk. TİLİMSÂN).

TODERINI, Gian Battista

(1728-1799)

İtalyan din adamı, edebiyatçı.

Venedik'te doğdu. Ailesi hakkında fazla bilgi yoktur. Felsefe ve arkeoloji öğrenimi gördü; daha sonra dinî eğitim alarak Cizvit papazı oldu. 1781-1786 yılları arasında İstanbul'da bulundu. Venedik Balyosu Augustino Garzoni'nin oğluna öğretmenlik yaparken bir yandan da meraklı kişiliğinin etkisiyle Garzoni ailesinin ona sağladığı ortamda çeşitli ilimlerle ilgilendi. Elde ettiği birikimi *Letteratura Turchesca* adı altında yazdığı, özellikle Avrupa'nın kültür çevrelerinde ün kazanan eserinde değerlendirdi. Toderini Venedik'te öldü.

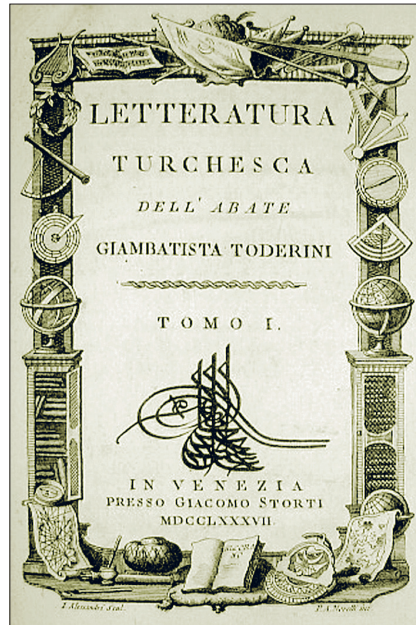
Letteratura Turchesca'nın Fransızca tercümesinin (bk. bibl.) önsözünde çalışmaları hakkında verilen bilgiler Teoderini'nin hayatına ve bilimsel kimliğine ışık tutmaktadır. Çalışmalarına Grekçe ve Latince el yazmaları ve madalyonlarla başlamış, Osmanlı paraları üzerinde yaptığı incelemelerle devam etmiştir. Seyyahlarla kurduğu iyi ilişkiler sayesinde araştırmaları için çeşitli malzemeler toplamıştır. Bunlar Arapça, Farsça el yazmaları, İstanbul'da basılan Türkçe eserler, coğrafya kitapları, haritalar, takvimler, güneş saatleri ve Osmanlılar'ın kullandığı her türlü astronomi aletleriyle su altı cihazları olarak özetlenebilir. François à Mesgnien Meninski'nin *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum*'unu inceleyen Toderini, Fransız şarkiyatçısı Barthélemy de Molainville d'Herbelot'un *Bibliothèque orientale*'i içinde İtalyanca, Latince ve Fransızca'ya çevirdiği Türk, İran ve Arap şiirlerini de okuyordu. O sıra-

larda Osmanlı tarihine olan merakıyla araştırma alanlarını genişletmiş, İstanbul'un kültür merkezlerine devam edip dönemin ilim, fikir ve edebiyat adamlarıyla arkadaşlık kurmuştur. Türk kütüphanecilik ve matbaacılık tarihiyle ilgilenmiş, Türk edebiyatı üzerine araştırmalar yapmıştır. XVIII. yüzyıl Türk kültür hayatını dikkate değer bir gayret ve vukufle incelemiş, ayrıca Türkçe öğrenmiş, küçük bir şiir mecmuasını İtalyanca'ya çevirmiştir. Rodos, Venedik, Flansa ve Roma'dan kitap getirterek zengin bir kütüphane tesis etmiştir. İlgilenildiği konular ve bilgi birikimi arttıkça bunları kitap haline getirmeye çalışmıştır (*De la litterature des turcs*, s. V-XV).

Toderini'nin *Letteratura Turchesca* adlı kitabı Osmanlı yazmaları, müellifleri, medrese ve mektepleri, kütüphaneleri, edebiyatı ve bilim hayatına dair bir eserdir. İçeriği yönünden kitaba Türk bilim tarihine ait bir çalışma diye bakmak mümkündür. Müellif İstanbul'dan Venedik'e döndüğünde hem devlet adamı hem bir âlim olan senatör A. Quirini Stampalia'dan büyük destek görmüş, kitabını onun teşvik ve yardımıyla neşretmişti. Rusya'nın Portekiz büyükelçisi M. Bulgakow eseri bir yazı ile Rusya İmparatorluğu'nun ileri gelen âlimlerine göndermiştir. Bu çalışmanın en

önemli yanlarından biri, birinci cildin başında yer alan ve eserin yazılış sebebini açıklayan kısmıdır. Avrupalı bilim adamları arasında mevcut bir ön yargıya göre Hz. Muhammed, kendi dinî doktrinini güçlendirmek için müslümanlara eğitim ve öğretileri yasaklamıştı. Toderini, Osmanlı kütüphanelerinin girişinde, "İlim Çin'de de olsa onu arayınız" hadisinin yazılı olduğunu hatırlatarak bu görüşün İslâm'ın öz kaynaklarıyla çeliştiğini söyler, kitabında yer verdiği konuların çeşitliliğiyle Türkler'in ilme olan düşkünlüğünü göstermeye çalışır ve bu ön yargıyı ortadan kaldırmayı amaçladığını belirtir. Balyos J. B. Donad'in *De la litteratura dei Turchi* adıyla 1688'de Venedik'te yayımladığı benzer konulu bir eserden sonra Toderini'nin çalışması 1787'de yine Venedik'te neşredilmiş ve Rahip Cournaud tarafından *De la litterature des turcs* adıyla Fransızca'ya (Paris 1789), W. G. Hansleutner tarafından *Litteratur der Türken* ismiyle Almanca'ya (Königsberg 1790) çevrilmiştir. Almanca çeviride bazı tamamlayıcı bilgiler de bulunmaktadır. Üç ciltten oluşan eserin birinci cildinde Türkler'in ilgilendikleri ilimler (Kur'an'dan savaş araç gereçlerine kadar), ikinci ciltte medrese ve kütüphaneler ele alınmış, üçüncü ciltte 1727-1787 yılları arasında İstanbul'da basılan kitaplar kaydedilmiştir. İlk cildinin bir bölümü Türk müziklerine ayrılan eserin (Aksoy, *Avrupalı*, s. 78) bir kısmı *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (trc. Rikkat Kunt, haz. Şevket Rado, İstanbul 1990). Toderini'nin eseri öncelikle, Türkler'e ve Türk kültürüne ait birçok konuyu Batı dillerinde ele alan ilk kaynaklardan biri olduğu için önemlidir. Müellifin konuların çeşitliliği yanında verdiği doğru bilgileri ve o günün Türk toplumuna ait gözlemleriyle yorumlarını da içeren çalışma, Avrupalı Türkolog ve şarkiyatçıların uzun zaman en önemli başvuru kaynağını teşkil etmiştir. Müellif, kitabının cebirle ilgili kısmında İstanbul'daki Türkler'in aritmetik ilminde çok derinleştiklerini, bu ilmi neredeyse çocukluklarından itibaren medreselerde öğrenmeye başladıklarını belirtir. Ayrıca daha sonra iyi hocaların nezaretinde ve Türkçe-Arapça mükemmel matematik kitapları vasıtasıyla birikimlerini arttırmaya devam ettiklerini, bu alanda en iyi Avrupa matematikçilerini şaşırtacak derecede bilgi sahibi olduklarını ve en zor hesapları dahi kısa sürede yaptıklarını söyler.

Gian Battista Toderini'nin *Letteratura Turchesca* adlı eserinin I. cildinin kapak sayfası (Venedik 1787)

BİBLİYOGRAFYA :

Gian Battista Toderini, *De la litterature des turcs* (trc. M. L'abbé De Cournaud), Paris 1789; Bülent Aksoy, *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*, İstanbul 1994, s. 78; a.m.f., "Rahip Toderini ve Eseri Üstüne", *TT*, sy. 45 (1987), s. 42-44; M. Adnan Gökçen, "Toderini'nin (Lettérature Turchesca, I, ss. 222-52'deki 'Musica' Faslinin) Bir Çevirisi Üzerine Eleştirisi", *Folklor/Edebiyat*, sy. 56, Ankara 2008, s. 339-355; Ettore Rossi, "Toderini, Gian Battista", *Enciclopedia Italiana*, XXXIII, Roma 1937.

VİLDAN S. COŞKUN

Ahmet Zeki Velidi Togan

TOGAN, Ahmet Zeki Velidi (1890-1970)

Türk tarihçisi.

10 Aralık 1890'da şimdiki Rusya Federasyonu'nun Başkirt Özerk Cumhuriyeti topraklarında İsterlitamak (İşimbay) kazasının Küzen köyünde doğdu. Babası Ahmedşah, annesi Ümmülhayat Hanım'dır. Hem baba hem anne tarafı eğitimi ve kültürlü bir aileden gelmekte olup kendi ifadesine göre Arapça'yı babasından, Farsça'yı annesinden öğrenmiştir. Daha sonra dayısı Habib Neccar'ın komşu köyedeki medresesine giderek Arap edebiyatı dersleri aldı; bu arada Rusça'ya başladı. Babasının kendisini evlendirip köyünde imam (molla) yapma arzusunu öğrenince Kazan'a kaçtı ve Kasımiye Medresesi'nde eğitimini tamamladı. Kazan'daki Rus şarkiyatçıları ile tanıştı. Ardından Kasımiye ve Ufa'daki Osmaniyeli medreselerinde öğretici olarak çalıştı. Zeki Velidi, bir yandan mensubu bulunduğu Başkirt toplumunun meselelerine eğilirken diğer yandan Türk tarihine merak sardı. Bu konuda sürmekte olan dar çerçeveyi (Tatarlık veya Müslümanlık) aşarak daha geniş bir Türklük anlayışını benimsedi. Kazan'daki Rus şarkiyatçılarının desteğiyle iki defa Türkistan'a araştırma gezileri yaptı. Rusya Meclisi'ndeki (Duma) mebuslara müslüman halk topluluklarının meselelerinde yardımcı olacak heyete Başkirt temsilcisi seçildi ve 1915'te Petersburg'a gitti. Orada siyasi işlerle uğraşırken bir taraftan da Rus şarkiyatçılarıyla yakın ilişki kurdu. V. V. Barthold'un yardımıyla askere gitmekten kurtuldu.

1917 Ekim İhtilâli'nden sonra Başkirt halkının uyanan ümitlerini karşılamak amacıyla siyasi hayata girdi. Başkirtler'in geleceğini, batısındaki Kazan Tatarları'yla değil doğusundaki Türkistan Kazak-Kırgız, Türkmen ve Özbek Türkleri'yle birlikte ele almayı düşünüyordu. Bundan dolayı Ka-

zanlı siyasetçilerle görüş ayrılığına düştü. Başkirt Özerk hükümetinin (Otonom Cumhuriyeti) kurulmasına öncülük etti; savaş bakanı ve ardından hükümet başkanı oldu. Rusya'daki iç savaş yıllarında çarlık generallerinin baskısına karşı Sovyetler'le iş birliği yaptı; bu yıllarda birkaç defa Lenin, Troçki ve Stalin gibi önderlerle görüştü. Fakat Başkirt hareketi burada umulan sonuca ulaşmayınca Türkistan'a çekilerek mücadelesini orada sürdürmeye karar verdi (1920). 1921'de kurulan Türkistan Millî Birliği'nin başına getirildi. Türkistan'da bulunduğu otuz aylık dönemde Basmacılar'la birlikte Bolşevik Ruslar'la mücadele etti. Öte yandan Enver Paşa gibi dışarıdan gelen Türkler'le temas kurdu. Bu arada ilmi araştırmalara ve kitâbeleri istinsah etmeye devam ediyordu.

Türkistan'daki hareket Ruslar'ın büyük kuvvetler sevkmesiyle sona yaklaşırken 21 Şubat 1923'te İran'a geçti. Meşhed'deki kitaplıkta o zamana kadar metni bilinmeyen İbn Fadlân'ın eserini buldu. Aynı yıl İran'dan Afganistan'a gitti; bir süre Herat ve Kâbil'de incelemeler yaptıktan sonra Hindistan yoluyla Türkiye'ye ulaştı. Ancak vizesi olmadığından Avrupa'ya gitmek zorunda kaldı. Bütün bu yolculuklarında yanında Fethulkadir Süleyman da (Abdülkadir İnan) bulunuyordu. On sekiz ay süren Avrupa'daki hayatında İngiliz, Alman ve Fransız ilim çevreleriyle temas kurdu. Türkiye Maarif Vekili Hamdullah Suphi'nin (Tannöver) daveti üzerine 20 Mayıs 1925'te İstanbul'a geldi, ardından Ankara'ya geçti. 3 Haziran 1925'te Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı oldu. Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Heyeti üyeliğine tayin edildi. Ankara'daki hayatı kendisini tatmin etmeyince İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesi'nde Türk tarihi muallimliğine getirildi (26 Ocak 1927). Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey'in başında bulunduğu Türkiyat Enstitüsü vasıtasıyla V. V. Barthold'u Türki-

ye'ye davet ettirdi. Barthold'un İstanbul'daki konferanslarında onun tercümanlığını yaptı.

1930'da Ankara'da kurulan Türk Tarih Tetkik Heyeti'ne ve sonrasındaki cemiyetin hazırladığı tarih kitabına eleştirilerek bulundu; halbuki buradaki bilgiler Atatürk'ün de onayını almıştı. Tenkitlerini 1932 Temmuzunda Türk Tarih Kongresi'nde tekrarlayınca Reşid Galib, M. Şemsettin (Günaltay) ve Sadri Maksudi (Arsal) beylerin sert tepkileriyle karşılaştı. Bunun üzerine üniversitedeki görevinden istifa ederek Viyana'ya gitti. 6 Haziran 1935'te İbn Fadlân üzerindeki doktorasını tamamladı ve Almanya'da Bonn Üniversitesi'nde çalıştı. 1938'de Göttingen Üniversitesi'ne geçti; ertesi yıl yaklaşan dünya savaşı sebebiyle Türkiye'ye dönüp 1 Eylül 1939'da yeniden İstanbul Üniversitesi'nde göreve başladı. 1944 Mayısında Turancılık hareketi içinde bulunmasından dolayı tutuklandı ve on beş ay kadar hapisteye kaldı. Sıkıyönetim mahkemesinde yargılandı; önce mahkûm olduysa da Askeri Yargıtay'ın bozma kararı üzerine 1945 Ekiminde tahliye edildi ve 31 Mart 1947'de beraat etti. Üniversitedeki görevine 1948'de dönebildi. 1951'de İstanbul'da toplanan XXII. Müsteşrikler Kongresi başkanlığını yaptı. Daha önce kapanan İslâm Tetkikleri Enstitüsü'nün 1953 yılında yeniden kurulmasını sağladı ve ilk müdürü oldu. 1970 yılına kadar İstanbul Üniversitesi'ndeki görevine devam eden Togan nisan ayında geçirdiği bir ameliyattan sonra 26 Temmuz 1970'te vefat etti ve Karacaahmet Mezarlığı'nda toprağa verildi.

Aslında bir ilim adamı olan Togan'ın siyasi yönü şartların zorlaması sonucu ortaya çıkmıştır. 1917 Ekim İhtilâli'nin ardından Başkirt halkına yararlı olmak amacıyla siyasete girmiş ve Harbiye nâzırı olarak etkili olmuştur. Türkistan bağımsızlık hareketinin temsilcisi sayılan Togan, Türkiye'ye gelip ilimle uğraşmaya başladıkdan sonra siyasi faaliyetlerini geri planda tutmuş, fakat büsbütün terketmemiştir. II. Dünya Savaşı'nda Almanlar'ın doğu cephesindeki ilk başarılarının Başkirtler için bir kurtuluş sağlayacağına inanmış, bu maksatla bazı hareketlere girişmiş, ancak Turancılık adına Türkiye'de Sovyetler aleyhinde çalışmakla suçlanmıştır. 1946 sonrasında değişen şartlarda Başkirt halkı ile az da olsa ilgilenmeye devam etmişse de oradakilere zarar görmemesine özen göstermiş, kaleme aldığı hatıralarında bazı isimleri bile kaydetmemiştir.